I

Перша книжка, яку я почав читати по складах, а дочитав до кінця вже досить вільно, був роман польського письменника Корженевського, — твір талановитий і написаний в доброму літературному тоні. Ніхто після цього не керував вибором мого читання, і один час воно набрало строкатого, випадкового, можна навіть сказати, авантюристського характеру.

Я йшов у цьому за моїм старшим братом.

Він був старший од мене років на два з половиною. В дитинстві ця різниця багато значить, а брат щодо цього був честолюбний. Прагнучи всіляко відгородитися від "дітей", він присвоїв собі різні привілеї. По-перше, завів тростинку, з якою гуляв по вулицях, якось особливо розмахуючи нею. Цей привілей було за ним визнано. Старші сміялися, але тростинки не відбирали. Трохи гірше було, що він зробив собі запас тютюну і став привчатися курити потай від батьків, але при нас, молодших. З цього, правда, нічого не вийшло: його нудило, і тютюн він тримав більше із чванства. Та коли батько якось довідався про це, то спочатку дуже розгнівався, а потім вирішив: "Нехай малий краще читає книжки". Брат одержав "два злотих" (30 коп.) і підписався на місяць в бібліотеці пана Буткевича, який торгував на Київській вулиці папером, картинками, нотами, підручниками, зошитами, а також давав за плату книжки для читання. Книжок було не дуже багато і більше все товар як на ті часи ходовий: Дюма, Євгеній Сю, Купер, Таємниці різних дворів і, здається, вже тоді знаменитий Рокамболь...

Брат і цьому своєму новому праву надав характеру привілею. Коли я одного разу спробував заглянути в книжку, залишену ним на столі, він вирвав її у мене з рук і сказав:

— Іди геть! Тобі ще рано читати романи.

Після цього я тільки потай, в його відсутність, брав книжки і, весь на сторожі, ковтав сторінку за сторінкою.

Це було дивне, строкате і дуже пряне читання. Ніколи було читати підряд, доводилося знайомитись із зав'язкою і потім стежити за нею врозбивку. І тепер багато що з прочитаного тоді уявляється мені немов повитий туманами пейзаж. З'являються, неначе у просвітах, яскраво осяяні острівці і зникають... Д'Артаньян, що виїздить з невеликого міста на кумедній шкапі, постаті його друзів мушкетерів, убивство королеви Марго, деякі злодіяння єзуїтів із Сю... Всі ці образи з'являлися і зникали, сполохані кроками брата, щоб потім знову виникнути вже в іншому місці (в дальшому томі), без зв'язку в дії, без окреслених характерів. Поєдинки, напади, засади, любовні інтриги, лиходійства і неминуче їх покарання. Часом я мусив розлучатися з героєм в найкритичніший момент, коли його наскрізь проколювали шпагою, а тимчасом роман ще не був закінчений і, значить, лишалося місце для найболісніших здогадів. На мої несміливі запитання — чи ожив герой і що сталося з його коханою в той час, як він ледве животів із шпагою у грудях,— брат відповідав з суворою поважністю:

— Не займай моїх книжок! Тобі ще рано читати романи.

І ховав книжки в іншому місці.

Через деякий час, однак, йому набридло бігати в бібліотеку, і він скористався ще одним привілеєм свого віку: став посилати мене міняти йому книжки...

Я дуже зрадів з цього. Бібліотека була далеченько від нашого дому, і книжка лишалася в моєму розпорядженні протягом всієї дороги. Я став читати на ходу...

Ця манера надавала самому процесові читання характеру своєрідного і, так би мовити, азартного. Спочатку я не вмів

пристосуватися як слід до вуличного руху, рискував потрапити під візників, натикався на прохожих. Досі пам'ятаю поважну постать якогось поляка з сивими підстриженими вусами і широким обличчям, який, коли я ткнувся у нього, взяв мене за комір і з глузливою цікавістю роздивлявся деякий час, а тоді відпустив з якоюсь відповідною сентенцією. Але з часом я прекрасно вивчився лавірувати серед небезпек, здалеку помічаючи через обріз книжки ноги зустрічних... Ішов я поволі, часом спиняючись на поворотах, жадібно стежачи за подіями, поки не підходив до книгарні. Я нашвидку проглядав розв'язку і, зітхнувши, входив до Буткевича. Звичайно, прогалин залишалось багато. Рицарі, розбійники, оборонці невинності, прекрасні дами — все це якимось вихором, наче на шабаші, проносилося в моїй голові під гуркіт вуличного руху і уривалось без зв'язку, дивно, загадково, дратуючи, розпалюючи, але не задовольняючи уяви. З усього "Кавалера de Maison rouge" я пам'ятав тільки те, як він, переодягнений якобінцем, міряє кроками плити в якомусь залі і в кінці виходить з-під ешафота, на якому страчено найкращу з королев, з хусткою, червоною від її крові. Чого він прагнув і яким чином потрапив під ешафот, я не знав дуже довго.

Думаю, що це читання завдало мені багато шкоди, залишаючи в голові химерні і нісенітні звивисті сліди пригод, затуманюючи обличчя, характери, привчаючи до поверховості.

II

Одного разу я приніс братові книжку, здається, зброшуровану із журналу, де, перегортаючи по дорозі сторінки, я не міг звичним оком розшукати звичайну нитку пригод. Характеристика якоїсь високої людини, суворої, неприємної. Купець. У нього контора, в якій "звикли торгувати шкірами, але ніколи не вели справ з жіночими серцями..." Мимо! Яке мені діло до цієї нецікавої людини! Потім якийсь дядько Смоль веде дивні переговори з небожем у крамниці мореплавних речей. Ось нарешті... стара жінка викрадає дівчинку, дочку купця. Але й тут все кінчається на тому, що жебрачка знімає з неї плаття і заміняє його

лахміттям. Дівчинка приходить додому, її поять тепленьким і кладуть у ліжко. Жалюгідна і нецікава пригода, до якої я поставився дуже зневажливо: чи ж такі ще пригоди бувають на світі! Книжка викликала у мене рішуче упередження, і я не користався з нагоди, коли брат залишав її.

Та ось одного разу я побачив, що брат, читаючи, розреготався, як божевільний, і потім часто відкидався із сміхом на спинку розхитуваного стільця. Коли до нього прийшли товариші, я заволодів книжкою, щоб довідатися, що ж такого смішного могло статися з цим купцем, який торгував шкірами.

Якийсь час я навпомацки блукав по книжці, натикаючись, наче на вулиці, на цілий ряд персонажів, на їх розмови, але ще не схоплював головного: струменя діккенсівського гумору. Передо мною промайнула фігурка маленького Павла, його сестри Флоренси, дядька Смоля, капітана Тудля із залізним гаком замість руки... Ні, все ще нецікаво... Тутс з його любов'ю до жилетів... Дурень... Чи варто описувати такого йолопа?..

Та ось, перегорнувши сторінки про смерть Павла (я взагалі не любив, коли описують смерть), я раптом спинив свій нестримний біг по сторінках і застиг, наче зачарований:

"— Завтра ранком, міс Флой, тато їдуть...

"— Ви не знаєте, Сусанно, куди він їде? — спитала Флоренса, опустивши очі в землю".

Читач, мабуть, пам'ятає далі. Флоренса тужить за померлим братом. Містер Домбі тужить за сином... Мокра ніч. Дрібний дощ сумно стукотів у заплакані вікна. Зловісний вітер пронизливо завивав і стогнав навколо будинку, немов нічна туга поняла його. Флоренса сиділа сама у своїй траурній спальні і гірко плакала. На башті годинник пробив північ...

Я не знаю, як це сталося, але тільки з перших рядків цієї картини,— вся вона постала передо мною, як жива, кидаючи яскраве світло на все, прочитане уривками доти.

Я раптом виразно відчув і смерть незнайомого хлопчика, і цю ніч, і цю тугу самотності і темряви, і відлюддя в цьому місці, овіяному смутком недавньої смерті..

І тужливе падання дощових краплин, і стогін, і завивання вітру, і хворобливий трепет чахлих дерев... І страшенну тугу самотності бідної дівчинки і суворого батька. І її любов до цього сухого, жорсткого чоловіка, і його жахливу байдужість...

Двері до кабінету відчинені... не більше, як на волосину, але все-таки відчинені... А завжди він замикався. Дочка із завмираючим серцем підходить до щілини. В глибині блимає лампа, кидаючи навколо тьмяне світло. Дівчинка стоїть біля дверей. Ввійти чи не ввійти? Вона тихенько відходить. Але промінь світла, що падає тонкою ниткою на мармурову підлогу, сяяв для неї променем небесної надії. Вона повернулася, майже не знаючи, що робить, вхопилася руками за половинки трохи відхилених дверей і... ввійшла.

Мій брат за чимось вернувся в кімнату, і я ледве встиг вийти до його приходу. Я спинився і чекав. Візьме книжку? І я не довідаюся зараз, що буде далі. Що зробить цей суворий чоловік з бідолашною дівчинкою, яка йде вимолювати у нього краплини батьківської любові. Відштовхне? Ні, не може бути. Серце в мене билося болісно і сильно. Так, не може бути. Нема на світі таких жорстоких людей. Нарешті, це ж залежить від автора, і він не наважиться відштовхнути бідну дівчинку знов у самотину цієї моторошної і страшної ночі... Я так страшенно хотів, щоб вона знайшла, нарешті, любов і ласку. Було б так добре... А якщо?..

Брат вибіг в шапці, і незабаром вся його компанія пройшла двором. Вони йшли кудись, мабуть, надовго. Я кинувся знов у кімнату і схопив книжку.

"...Батько її сидів за столом в глибині кабінету і наводив лад в паперах... Пронизливий вітер завивав навколо будинку... Але нічого не чув містер Домбі. Він сидів, поринувши у свою думу, і дума ця була важча, ніж легка хода несміливої дівчини. Проте він повернувся до неї обличчям, суворим, похмурим, якому загасаюча лампа надавала якогось дикого виразу. В понурому погляді його було тепер запитання.

"— Тату! Тату! Поговори зо мною...

"Він здригнувся і швидко скочив із стільця.

"— Що тобі? Чого ти прийшла сюди?..

"Флоренса бачила: він знав — чого? Яскравими літерами полум'яніла його думка на дикому обличчі... Пекучою стрілою вп'ялася вона у відштовхнуті груди і вирвала з них протяжний завмираючий крик страшного розпачу.

"Нехай пригадає це містер Домбі в грядущі роки. Крик його дочки зник і завмер у повітрі, але не зникне й не завмре у тайниках його душі. Нехай пригадає це містер Домбі в грядущі роки!.."

Я стояв з книжкою в руках, приголомшений і глибоко вражений і цим завмираючим криком дівчини, і вибухом гніву й розпачу самого автора... Навіщо ж, навіщо він написав це?.. Таке жахливе і таке жорстоке. Адже він міг написати інакше... Але ні. Я відчув, що він не міг, що було саме так, і він тільки бачить цей жах і сам так само вражений, як і я... І от до завмираючого крику бідної самотньої дівчинки долучається розпач, біль і гнів його власного серця...

І я повторював за ним з ненавистю і жагою помсти: так, так, так! Він пригадає, неодмінно, неодмінно пригадає це в грядущі роки...

Ця картина враз освітила для мене, наче блискавка, всі уривки, що так байдужно мелькали при поверховому читанні. Я з сумом згадав, що прогаяв стільки часу... Тепер я вирішив використати решту: я жадібно читав ще години дві, вже не відриваючись до приходу брата... Познайомився з милою Поллі, мамкою, що пестила бідну Флоренсу, з хворим хлопчиком, який питав на березі, про що говорить море, з його ранньою хворою дитячою мудрістю... І навіть закоханий Тутс видався мені вже не таким дурнем... Почуваючи, що незабаром повернеться брат, я нервово ковтав сторінку за сторінкою, знайомлячись ближче з друзями і ворогами Флоренси... І на задньому фоні весь час стояла постать містера Домбі, вже тим значна, що приречена на жахливу кару. Завтра дорогою я прочитаю про те, як він, нарешті: "пригадає в грядущі роки"... Пригадає, але, звичайно, буде пізно... Так і треба!..

Брат вночі дочитував роман, і я чув знову, як він то реготав, то, охоплений гнівом, ударяв по столу кулаком...

III

На ранок він мені сказав:

— На от, віднеси. Але дивись мені, недовго...

— Слухай,— наважився я спитати,— з чого ти так сміявся вчора?..

— Ти ще дурний і однаково — не зрозумієш... Ти не знаєш, що таке гумор... А втім, прочитай ось тут... Містер Тутс освідчується Флоренсі і раз у раз поринає у кладезь мовчання...

І він знову зареготав заразливо і дзвінко.

— Ну йди. Я знаю, ти читаєш на вулицях, І євреї називають тебе вже мешігінер. До того ж тобі ще рано читати романи. Ну, та цей, якщо зрозумієш, можна. Тільки все-таки, дивись, не ходи довго. За півгодини бути тут! Дивись, я записую час...

Брат був для мене великим авторитетом, але все ж я знав твердо, що не повернуся ні за півгодини, ні за годину. Я не думав тільки, що вперше у житті вчиню щось подібне до публічного скандалу...

Звичною ходою, але повільніше, ніж звичайно, пішов я вулицею, весь заглиблений в читання, спритно, однак, лавіруючи за звичкою поміж зустрічних. Я спинявся на поворотах, сідав на лавки, де вони були коло воріт, машинально підводився і знову йшов далі, уткнувшися в книжку. Мені вже важко було, як раніше, стежити тільки за дією по одній ниточці, не оглядаючись на всі боки і не спиняючись на другорядних особах. Все стало надзвичайно цікаво, кожна особа почала жити своїм життям, кожний рух, слово, жест врізувалися в пам'ять. Я мимоволі зареготав, коли мудрий капітан Бенсбі, під час відвідин його корабля граціозною Флоренсою, запитує у капітана Тудля: —Товаришу, чого хотіла б хильнути ця дама? — Потім розшукав освідчення закоханого Тутса, який випалює за одним духом: "добридень, міс Домбі, добридень. Як ваше здоров'я, міс Домбі? Я здоровий, дякувати богові, міс Домбі, а як ваше здоров'я?.."

Після цього, як відомо, юний джентльмен зробив веселу гримасу, але, вважаючи, що радіти нема чого, глибоко зітхнув, а розміркувавши, що сумувати не слід, зробив знову веселу гримасу і, нарешті, поринув у кладезь мовчання, на самісіньке дно...

Так само, як і брат, я розреготався над бідним Тутсом, звернувши на себе увагу прохожих. Виявилося, що провидіння, якому я вручав свої безтурботні кроки на досить людних вулицях, привело мене майже до самого кінця. Попереду виднілася Київська вулиця, де була бібліотека. А я, захопившись окремими сценами, ще далеко не дійшов до тих

"грядущих років", коли містер Домбі повинен пригадати свою жорстокість до дочки...

Мабуть, ще й тепер недалеко від Київської вулиці, в Житомирі стоїть церква св. Пантелеймона (здається, так). В той час між якимсь виступом цієї церкви і сусіднім будинком була заглибина, ніби ніша. Побачивши цей затишний куточок, я зайшов туди, сперся об стіну і... час полинув над моєю головою... Я не помічав уже ні гуркоту вулиці, ні тихого польоту хвилин. Як зачарований, я ковтав сцену за сценою, без надії дочитати все до кінця і не в силі одірватись. В церкві задзвонили до вечерні. Прохожі часом спинялись і здивовано дивились на мене в моєму захистку... їх постаті докучливими, невиразними плямами вирисовувалися в полі мого зору, нагадуючи про вулицю. Молоді євреї — народ жвавий, верткий і насмішкуватий — кидали іронічні зауваження і про щось настирливо запитували. Одні проходили, інші зупинялися... Купка зростала.

Один раз я здригнувся. Мені здалося, що квапливою ходою пройшов брат, розмахуючи тростинкою... "Не може бути,— заспокоював я себе, але все-таки став швидше перегортати сторінки... Друге одруження містера Домбі... Гордовита Едіф... Вона любить Флоренсу і з презирством ставиться до містера Домбі. Ось, ось, зараз почнеться... "Нехай пригадає містер Домбі..."

Але тут моє зачарування було несподівано перерване: брат, який встиг сходити в бібліотеку і повертався звідти здивований тим, що не знайшов мене, звернув увагу на купку єврейської молоді, яка зібралася коло мого захистку. Ще не знаючи предмету їхньої цікавості, він протиснувся крізь них і... Брат був запальний і вважав порушеними свої привілеї. Тому він швидко ввійшов у мій притулок і схопив книжку. Інстинктивно я намагався удержати її, не випускаючи з рук і не відриваючи очей... Глядачі шумно раділи, сповнюючи вулицю реготом і криками...

— Дурень! Зараз закриють бібліотеку,— крикнув брат і, вирвавши книжку, побіг вулицею. Я, збентежений і присоромлений, пішов за ним, весь ще під владою прочитаного, супроводжуваний юрбою єврейських хлопчаків. На останніх, нашвидку перегорнутих сторінках передо мною промайнула ідилічна картина: Флоренса заміжня. У неї хлопчик і дівчинка, і... якийсь сивий старик гуляє з дітьми і дивиться на внучку з ніжністю і печаллю...

— Невже... вони помирилися? — спитав я, зустрівши брата, який повертався з бібліотеки, задоволений, що встиг ще взяти новий роман і, значить, не залишився без читання на святковий день. Він був відхідливий і вже тільки сміявся з мене.

— Тепер ти вже остаточно мешігінер... Здобув надовго популярність... Ти питаєш: чи простила Флоренса? Так, так... Простила. У Діккенса завжди кінчається перемогою доброчесності і примиренням.

Діккенс... Дитинство невдячне: я не дивився на прізвище авторів книжок, які давали мені втіху, але де прізвище, таке сріблясто-дзвінке і приємне, зразу запало мені в пам'ять...

Так от як я вперше,— можна сказати на ходу,— познайомився з Діккенсом.

1912 р.